

DİNÎ VE FELSEFÎ METİNLER

YİRMİBİRİNCİ YÜZYILDA YENİDEN
OKUMA, ANLAMA VE ALGILAMA

RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL TEXTS:

RE-READING, UNDERSTANDING AND
COMPREHENDING THEM IN THE 21st CENTURY

CİLT - 2

DİNÎ VE FELSEFÎ METİNLER
YİRMİBİRİNCİ YÜZYILDA YENİDEN OKUMA,
ANLAMA VE ALGILAMA SEMPOZYUMU
Bildiri Kitabı, Cilt: 2

Sultanbeyli Belediyesi
Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
Kültür Yayın No: 8

ADRES:

Abdurrahmangazi Mahallesi Belediye Caddesi No:4
Tel: 0 216 564 13 00
Fax: 0 216 564 13 71
Mail: belediye@sultanbeyli.bel.tr
www.sultanbeyli.bel.tr

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
MEHMET MAZAK

EDİTÖR:

PROF. DR. BAYRAM ALİ ÇETİNKAYA

BÖLÜM EDİTÖRLERİ:

YRD. DOÇ. DR. AHMET HAMDİ FURAT
YRD. DOÇ. DR. İSMAİL DEMİREZEN
YRD. DOÇ. DR. AHMET ERHAN ŞEKERCİ
YRD. DOÇ. DR. ÜMİT HOROZCU
ARŞ. GÖR. MEHMET FATİH ARSLAN
ARŞ. GÖR. BİRSEN BANU OKUTAN
ARŞ. GÖR. ADEM İRMAK
ARŞ. GÖR. EMİNE GÖREN
ARŞ. GÖR. MUHAMMED VEYSEL BİLİCİ

SAYFA DÜZENİ

İBRAHİM AKDAĞ

ISBN:

978-605-89744-5-6

BASKI

Ege Basım
Esatpaşa Mh. Ziyapaşa Cd. No:4
Ege Plaza Ataşehir/İSTANBUL
Tel: 0216 472 84 01
www.egebasim.com.tr

Nisan 2012

Copyright Sultanbeyli Belediyesi

Bir Deneme: İnsan Hak ve Hürriyetleri Açısından İlk Dönem İslam Tarihini Yeniden Okumak

An Essay: Re-reading of First Islamic Period in Terms of Human Rights and Freedom

Mehmet Nadir ÖZDEMİR*

Abstract

History books usually give more space to political events, wars and biographies of heroes. However, these issues are just not sufficient to analyze the events. The social structure and the social status of the people in the period, which has been studied, is of great importance. In this context, it is necessary to develop a reading based upon the social structure and human rights and freedom while reading Islamic History. For instance; 1-*The period when slavery was indispensable*, 2-*The period of moral when the rights and freedom of slaves were protected*, 3-*The re-emergence of tribalism and the return of slavery*, 4-*The period when slaves took part in government service*.

When these topics are studied according to this classification which is in harmony with the progress of Islamic History, the political events and the social development will be examined in a different perspective within the framework of our existing comprehension of history and this will contribute to our current history aspect.

When the classification mentioned above is regarded:

- 1- *The period when slavery was indispensable*
- 2- *The period of moral when the rights and freedom of slaves were protected:*
- 3- *The re-emergence of tribalism and the return of slavery*
- 4- *The period when slaves took part in government service*

The foundation of Abbasid State which was a significant one in Classical Islamic Period depended upon a rebellion. This was the consequence of the search and disturbance of dissatisfied non-Arabian elements. The Abbasids who were integrated with various cultures gave important tasks to different components, whose origins were slave, in management.

The essence of this study is the belief to understand what stages Muslim nations have passed up to the present and their position as to the individual and social rights

* Yrd. Doç. Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi.

and situation. While dealing with the era of the Sahaba and presenting it to the comprehension of today, the must to know the first three centuries of the Islam History comes out. The deficiencies in analysis of the subject occur from time to time. Today, the most vital mentality problem of the globalizing world is the case of human rights and freedom in societies in which various cultures live together. It is both a mentality and moral problem concerning the perception of the case as well as examining it. For the solution of the case it is necessary to discern different cultures, to accomplish anthropological analysis as regards the case and to produce solutions in terms of it. The details of the reading attempt presented above will be included in the study.

Giriş

Tarih kitapları genellikle siyasî olaylara, savaşlara ve kahramanların biyografilerine daha çok yer vermektedir. Oysa ki sadece bu konular olayları tahlil etmede yeterli değildir. Ele alınan dönemin toplum yapısı ve insanların toplumsal konumları da önem arz etmektedir. Bu bağlamda İslâm tarihi okumalarında toplum yapısını ve insan hak ve hürriyetlerini esas alan bir okuma geliştirmek gerekmektedir.

Temel İnsan Hakları kavramının ilk olarak Fransız İhtilâli sonrasında Batı düşüncesinde ortaya çıktığı görüşü genel bir kabul görmekle birlikte, bu hakların tanınması ve uygulanmasının geçmişinin M.Ö. 3000 yıllarına kadar gittiği ileri sürülmektedir.¹

İslâm tarihinde gelişen olaylarda diğer etkenlerin yanı sıra dinî saiklerin de önemi tartışmasız bir gerçektir. İşte bu bağlamda Max Weber, tarihe yön veren kahramanlardan söz ederken dinin sosyal değişimdeki olumlu veya olumsuz ya da muhafazakâr veya yaratıcı rollerini aydınlatmak üzere din önderlerinin bir tipolojisini yapmakta ve bu çerçevede peygamber ve rahip tiplerin üzerinde önemle durmaktadır. Bu iki tipten rahip yerleşik sistemin veya toplumsal düzenin bir parçası olarak onun üzerinde yaratıcı bir işlev icra etmeksizin yalnızca geleneksel düzenin idamesini sağladığı halde; peygamber, bir değişimci portresiyle ortaya çıkar ve orijinal deneyimi ile yerleşik kalıplara meydan okur ve başarılı olması durumunda da yeni mesajının yaratıcılığı sayesinde taraftarlarının sosyal hayatı üzerinde köklü değişiklikler gerçekleştirir.² Peygamberlerin toplumsal değişimi iradî, planlı ve programlıdır. Peygamberler, sosyolojik anlamda belli bir toplumsal projeye ortaya çıkar ve o proje kapsamında değişimini planlayarak uygulamaya koyarlar.³

¹ Süleyman Hayri Bolay, "İnsan Haklarının Felsefî Temelleri", *Yeni Türkiye*, Ankara, 1998, Sayı: 21, s. 121.

² Max Weber, *The Sociology of Religion*, İng.çev. Ephraim Fischhoff, Boston, 1964, s. 46.

³ Ejder Okumuş, Müzakere (Vejdî Bilgin'in, "Cahiliye'den İslâm'a: Değişim ve Süreklilik Bağlamında Sünnet" isimli tebliği üzerine), *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü, Sempozyum*, Konya, 2008, s. 145.

Çalışmamızda İslâm Tarihinin özellikle klasik dönemi olarak adlandırılan ilk üç yüzyılı (Hz. Peygamber, Dört Halife, Emeviler, Abbasiler) nı okurken rivayetlerde yer alan bilgileri çağımızın önemli kavramlarından insan hak ve hürriyetleri noktasında değerlendirmeye çalışacağız. Bunu yaparken İslâm Tarihi kroniklerindeki rivayetlere, özellikle de çok bilinen rivayetlere sıkça atıfta bulunmak yerine tarih ilmine yardımcı ilimlerden, örneğin sosyolojiden, siyaset bilimden ve hukuk metinlerinden de yararlanmaya çalıştık. Çünkü amacımız güncel bağlamda bir okuma anlama çabası ortaya koymaktır.

Kavramsal Çerçeve

Konumuzu ele alırken söz konusu edeceğimiz kavramları işlememiz gerekir. Bu kavramlar; 1-Hak, 2-İnsan Hakları, 3-Hürriyet, 4-Köle, 5-Mevâli, 6-Asabiyet.

1- Hak: İnsanın özgürlüklerinin sınırlarını çizer ve gerçekleştirir.⁴

2- İnsan Hakları: Bu kavram, “hak” kavramına bağlı olarak gelişmiştir. Buna göre insana hakkını vermek, ona yapılan bir iyilik ve lütuf değil, onun zaten sahip olduğu statüsünü tanımadır. Bağış veya lütuf kavramında, bağışlamayı yapan etkin ve egemen statüsündedir. İnsan hakları kavramında ise, bu hakları tanıyan ve bu haklara saygı duyan kişi egemen kişi değil, sadece “doğru düşünen kişi” olarak kabul edilir. Dolayısıyla başkalarının haklarını tanıyanlar doğru olanı yapmaktadır, onlar bunu yapmakla kendilerine ayrıca bir övünme payı çıkaramazlar.⁵

İnsan hakları, hangi etnik, dinî veya meslekî topluluktan olursa olsun, her insanın, yalnızca insan olmak itibarıyla sahip olduğu değeri korumaya yönelik faaliyet potansiyelinin başkaları tarafından tanınmasını ve her türlü müdahaleye karşı korunmasını gerektiren bir hak talebidir. ⁶ Diğer bir anlatımla insan hakları, insanın sırf insan olduğu için doğuştan kazandığı vazgeçilmez devredilmez ve kutsal sayılan hakları demektir.⁷

3- Hürriyet: Herhangi bir kısıtlamaya tabi tutulmaksızın düşünme veya davranma, her türlü dış tesirlerden bağımsız olarak karar verebilme demektir.⁸

4- Köle: Bu kavramın kaynaklarımızda farklı ıstılahlarla ifade edildiğini belirtelim. Örneğin “abd” kelimesi insana itaat kastedildiğinde “köle” anlamına gelir.

⁴ Ümit Özdağ, “Batı’da İnsan Haklarının Doğuşu”, *Doğu’da ve Batı’da İnsan Hakları(Kutlu Doğum Haftası 1993-1994)*, Ankara,1996, s. 17.

⁵ Hüseyin Hatemi, “İnsan Hakları”, *Yeni Türkiye (İnsan Hakları Özel Sayısı)*, Yıl: 4; Sayı:21, s. 166.

⁶ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Ankara, 1996, s. 133.

⁷ İlhan Akın, *Temel Hak ve Hürriyetler*, Ankara, 1968, s. 3.

⁸ A. Mehmet Kocaoğlu, “Ekonomik ve Sosyal Haklar”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 22, Ankara, 1998, s. 1065, 1066.

“Gulâm” ise “genç” anlamına gelir. Bu terim bazen belirli yetenekleri sebebiyle çalıştırılan bazen de fetihler sonrasında ele geçirilen ve köleleştirilenler için kullanılmıştır. “Rakîk” esirin köleleştirilmiş haline denilir.⁹

5- Mevâli: Mevlâ, “köle” anlamına da gelir. Geniş anlamıyla bir kişinin nesebine azatlı olarak intisap eden kişidir. “Memluk” sahip olunan şey demektir. Kaynaklarda köleler için kullanılan bir terimdir. Mevâli, terim anlamında ilk İslâm fetihlerinin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler’in, Kuzey Afrika ve Endülüs’te Berberiler’in, Mısır’da Kibtîler’in oluşturduğu Arap olmayan Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰

6- Asabiyet: Aynı soydan gelenlerin veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunanların muhaliflere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan dayanışma duygusudur. Cahiliye döneminde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabaların oluşturduğu topluluğa “asabe” bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan bir birlik ve dayanışma ruhuna da asabiyet denilmekteydi. Asabiyet, esas itibarıyla soy(neseb) birliğinden kaynaklandığından, aynı soydan olanlar arasında organik yakınlık arttıkça asabiyet de güçlenir, buna karşılık bu yakınlık, aileden başlayarak aşirete, kabileye doğru yayıldıkça asabiyet de zayıflardı. Bu gerçek asabiyet yanında bir de hükmi veya itibarî asabiyet vardır ki bu kan bağına dayanmayıp herhangi bir akit, antlaşma, kefalet vb. uygulamalarla kurulan asabiyettir.¹¹

Tebliğimizde, söz konusu kavramlar eşliğinde İslâm’ın ilk yüzyıllarını anlamaya çalışacağız. Bu kavramlardan köle, mevâli ve asabiyet dönemin Arap toplumunun hem hafızasında hem de toplum hayatında yer etmişti.

I- Köleliğin Toplumun Vazgeçilmezi Olduğu Dönem

Bu başlıktan kastettiğimiz dönem İslâm öncesi dönemdir. Bu dönemde ataerkil kölelik vardı. İşgücüne ve emeğe dayalı bir yapı olduğu da söylenebilir.¹²

İnsanlık tarihi boyunca, savaştan kaynaklanan kölelik için, insanlar “neden öldürelim, köle olsunlar” diyerek bu çok eski kurumu oluşturmuşlardı. İslâm geldiğinde dünyada acımasız bir kölelik vardı. Bu, ekonomik ve sosyal bir kurumdu.¹³

⁹ Firuzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *el-Kamusu'l Muhit*, Beyrut, 1994, s. 378.

¹⁰ İsmail Yiğit, “Mevâli”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 424.

¹¹ Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *DİA*, İstanbul, 1991, III, 453.

¹² Zubritski, Mitropolski, Kerov, *İlkel, Kölecî ve Feodal Toplum*, çev. Sevim Belli, b. y. y., 1979, s. 66.

¹³ Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul, 1996, s. 26.

İslâm öncesi dönemde Arap toplumu, Ortaçağ Avrupası'nda olduğu gibi daha çok soyu ve kabilesiyle öne çıkıyordu. Gündelik hayat iktisadî esaslara göre düzenlenmiş olup, dinî inancın bile ekonomik bir boyutu vardı. Putların bir ticarî meta olarak satılması bunun açık bir göstergesiydi. Bu düzende toplum esasen üç sınıfa ayrılırdı: a- Hürler (Efendiler), b-Mevâli, c-Köleler.

Bu çağda kölelik dünyanın hemen hemen her bölgesinde yürürlükte olan bir kurum olarak varlığını sürdürürken, aynı zamanda ticarî bir faaliyet alanı olarak o dönemde güncelliğini koruyordu.¹⁴

İlkel çağın sonları ve kölelik çağının başları, insanların anılarında derin izler bıraktılar. Nesnel zorunluluğu kavramadıkları için, bu işte bir tanrı intikamı görmüşler, bunu ilkel saflık ve temizliğin kaybı şeklinde yorumlamışlardı.¹⁵

Hayvancılık, tarım, ev sanayi gibi iş kollarındaki üretim artışı, insanın çalışma gücüne, kendisine gerekenden daha çoğunu üretme yeteneği kazandırmıştı. Bu aynı zamanda ailenin günlük emek tutarını artırmıştı. Yeni çalışma güçlerine başvurmak gerekli duruma gelmişti. Savaş bunları sağladı. Savaş esirleri köle haline getirildi. Birinci büyük toplumsal iş bölümü, çalışma üretkenliğini, dolayısıyla servetleri artırıp üretim alanını genişleterek, o günkü tarihsel koşullar içinde, zorunlu olarak köleliği getirdi. Birinci büyük toplumsal iş bölümünden, toplumun efendiler ve köleler, sömürenler ve sömürülenler biçimindeki ilk büyük bölünüşü doğdu.¹⁶ Avrupa coğrafyası için söylenebilecek bu ifadeler kısmen erken dönem Ortaçağ Arap Yarımadası için de söylenebilir.

Üretici güçlerin gelişmesi temeli üzerinde ortaya çıkan köleliğin, teknik bakımdan en geri kalmış kabileleri, bitkisel bir yaşayış içinde bulundukları durumdan çıkardığını ve ileri doğru bir adım oluşturduğunu kabul etmek gerekir.¹⁷ Köleci toplumun temeli, feodal ya da kapitalist toplumda olduğu gibi uzlaşmaz bir karşıtlıktır. Üretim araçlarının özel mülkiyet üzerine ve egemen sınıfın, maddî değerleri üretenleri doğrudan doğruya sömürmesi temeli üzerine kurulmuştur. Böylece kölelik, iktisadî ve toplumsal biçimlenme bütünü içinde sömürüye dayanan uzlaşmaz karşıt bir biçimlenmedir.¹⁸ Nasıl ki köleci ilişkiler ilkel topluluğun bağrında ortaya çıktıysa, ilk feodal ilişkiler de kölelik düzeninin bağrında doğdular.¹⁹ Üretim gittikçe daha sis-

¹⁴ Tevhit Ayengin, *İslâm ve İnsan Hakları Hukukî Temeller ve Çağdaş Yorumlar*, İstanbul, 2007, s. 161.

¹⁵ Georges Politzer, *Felsefenin Temel İlkeleri*, çev. Muzaffer Erdost, İstanbul, 2004, s. 355.

¹⁶ Friedrich Engels, *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Ankara, 1977, s. 225, 226.

¹⁷ G. Politzer, *a. g. e.*, s. 355.

¹⁸ Zubritski, Mitropolski, Kerov, *a. g. e.*, s. 82.

¹⁹ Zubritski, Mitropolski, Kerov, *a. g. e.*, s. 144.

temli hale geldi. Bazı köleler, sahiplerinin ortak mülkiyeti bazılarıysa kişisel mülkiyet oldular, ama her durumda köleler hiçbir şeye sahip değillerdi. Üretim araçlarından özel mülkiyet doğmuştu. Toplumun iktisadî temeli değişmişti. Bütün bunlar, yeni üretici güçlerin gereksinimleri gereği, tekniğin yetkinleşmesiyle uygunluk içinde ve insanlar bunu istemeksizin bizzat ilkel komünün bağrında yapılmıştı.²⁰

Araplarda kölelik kurumsallaşmıştı. Köleliğin kaynakları olarak; 1- Savaş, 2- Adam öldürme ve zina gibi ağır suçlar, 3- Borçluluk, 4- Babanın çocuklarını satması gibi durumlar zikredilebilir.²¹ Kölelik, Arapların yerleşik hayata geçmeleri ile beraber başlamış, çapulculuk ve kabileler arası savaşlar köleliği besleyen kaynaklar olmuştu.²² Ayrıca köleler kabileler arası savaşlarda cephe ilerisine sürülürdü.²³

İslâm öncesinde Ficar savaşları olurdu. Evs ve Hazrec kabileleri arasında meydana gelen bu savaşlarda çok sayıda köle ölmüştü. Ficar savaşlarında çocuklar köle olarak ele geçiriliyor, bazıları da öldürülüyordu. Çocuğun yakınları bundan dolayı, öldüren kabileden diyet isterdi. Bu yüzden çıkan anlaşmazlıklardan dolayı savaşların meydana geldiğini *İbnü'l Esir* nakletmektedir.²⁴ İslâm öncesi dönemde kan davalarının yaygın olduğu bilindiğine göre kabileler arası savaşlarda ele geçirilen ve köleleştirilen esirlerin kan davalarını daha da artırdığı sonucuna varabiliriz. Kadınların esir alınmaları ve köleleştirilmeleri de yaygındı.²⁵ *Ebu'l Ferec İsfahanî* bazı kadınların bu esarete dayanamayıp intihar ettiklerini²⁶ haber vermektedir.

Yerleşik düzen içinde yer etmiş olan köleler, aynı zamanda ekonomik hayatın da dayanaklarından biriydi. Bu dönemde kabileler arası savaşların bir sonucu olarak köle ticareti yapıldı.²⁷ Hatta öyle ki Medine, Hayber ve Teyma'da esir anne ile küçük çocuğu birbirinden ayrılarak satılırdı.²⁸ Bu dönemde esir kadın ticaretiyle uğraşan ve panayırarda cariyeleri bir mal olarak satan tacirler vardı.²⁹

²⁰ G. Politzer, *a. g. e.*, s. 354.

²¹ Nihat Engin/Vecdi Akyüz, "Asr-ı Saadet'te Kölelik ve Cariyelik", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, İstanbul, 1995, I, 393, 394.

²² Merzukî, Şeyh Ebu Ali, *Kitabu'l Ezmine ve'l Emkine*, Kahire, b. t. y., I, 278.

²³ Daniel Pipes, *Slave Soldiers And Islam*, London, 1981, s. 164.

²⁴ İbnü'l Esir, Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't Tarih*, Beyrut, 1965, VI, 519; *Ficar*: İslâm'dan önce bazı Arap kabileleri arasında haram aylarda cereyan eden savaşlardır. (Hüseyin Algül, "Ficar", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 52.)

²⁵ Hüseyin Ali Ahmed Muhafaza, *er-Rakîk fi'l Müctemai'l Arabiyyi'l İslâmî Hattâ Sevrati'z Zenc*, Amman, 1987, s. 25.

²⁶ İsfahânî, Ebi'l Ferec Ali b. Hüseyin, *Kitabu'l Eġânî*, b. y. y., b. t. y., Beyrut, XIV, 146.

²⁷ H. Ali Ahmed Muhafaza, *a. g. e.*, s. 33.

²⁸ Vakıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitabu'l Megazî*, thk. Marsden Jones, Beyrut, 1984, II, 524.

²⁹ Mes'udî, Ebu'l Hasen Ali b. Hüseyin, *Murucu'z Zeheb ve Meadini'l Cevher*, thk. Said Muhammed, Beyrut, 1997, III, 331.

Arapların yılın belli aylarında kurdukları çarşıları vardı. Bu çarşılarla uzaktaki ve yakındaki Arap kabileleri de gelirlerdi. Onlar Rebiülevvel'in ilk günlerinde Dumetu'l Cendel'e gelirlerdi.³⁰ Araplar ellerindeki köleleri şehirliyle ve köylülerden zengin olanlara özellikle de efendilere ve eşrafa satarlardı.³¹

Hicaz bölgesi son derece verimsiz topraklara sahipti. Bu bölgede kölelerin ziraat işlerinde çalıştırılması söz konusu değildi. Kölelerden iç hizmetlerde ve başka işlerde yararlanılırdı. Örneğin cariyeler düğünlerde def çalıp oynarlardı.³² Evde yemek hazırlar, evi temizler, buğday öğütürler ve ekmek yaparlardı.³³ Ayrıca cariyeler zengin kişilerin evlerinde çocuklara süt analık ve dadılık da ederlerdi.³⁴ Erkek köleler ise çeşitli ticarî işlerde çalışırlardı.³⁵

Hicaz'ın dışındaki Arabistan'da Yemen, Amman, Yemame, Yesrib ve Taif'de ise ziraat yapılırdı.³⁶ Ziraatin canlı olduğu bu bölgelerde çok büyük miktarda köleye ihtiyaç vardı.³⁷

Tarihte zaman zaman görülen insanın insan tarafından sömürsünün üç biçimi vardır; kölecî sömürü, feodal sömürü, kapitalist sömürü.³⁸ İslâm öncesi dönemde bunlardan kölecî sömürü düzeninin olduğu açıkça bilinmektedir. Kölecî üretim ilişkilerinin özgül çelişkisi köle sahibi olan efendiler sınıfı ile köleler sınıfı arasındaki çelişkidir. Köle elde etmek için yapılan ve bunun yarattığı kölelik düzeni, savaş tutsaklarının zorla çalıştırılmasından başka bir şey değildir. Başından sonuna kadar amansız bir sınıf savaşımının geçtiği bir sahnedir. Köle sahibinin üretim araçları ve emekçi üzerindeki mülkiyeti, üretim ilişkilerinin temelini oluşturur ve özünde, üretici güçlerinin durumuna uygun düşer.

Eski savaş tutsağı olan köle, bir hayvan gibi satın alınabilir, satılabilir ve öldürülebilirdi. Üretim araçları bir azınlığın elinde toplanmıştı. Toplum üyelerinin çoğunluğu ise azınlığa bağımlıydı. Ortak ve serbest çalışma son bulmuştu; var olan, yalnızca bir yanda sömürülen emekçinin zorla çalıştırılması, öte yanda ise üretimle ilgilenmeyen

³⁰ Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l A'sa fi Sinaati'l İnşa*, şrh. Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Beyrut, H.1407/M.1987, I, 468.

³¹ Mahmud Mikdad, *el-Mevâli ve Nizamu'l Velâ*, Dımaşk, 1988, s. 56.

³² İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *Siretü İbn İshak*, thk. Muhammed Hamidullah, Konya, b.t.y., s. 58.

³³ Leyla es-Sibağ, *el-Mer'etü fi Tarihi'l Arab Kable'l İslam*, Dımaşk, 1975, s. 44.

³⁴ Ali Mazaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, İstanbul, b.t.y., s. 53.

³⁵ Makrizî, Takiyüddin Ahmed b. Ali, *İmtau'l Esmâ b ima li'r Rasuli mine'l Ebnai ve'l Emvali ve'l Hafede*, Katar, 1941, I, 61.

³⁶ Y. Philip, *el-Arabu ve'l İslam ve'l Hilafetü'l Arabiyye*, Ar. Çev. Enis Feriha, Beyrut, 1973, s. 90.

³⁷ H. Ali Ahmed Muhafaza, *a.g.e.*, s. 40.

³⁸ G. Politzer, *a. g. e.*, s. 358.

ve onu artırmak için kölelerin sayısını artırmaktan başka yol göremeyen efendilerin aylaklığı köle sahibi ilk ve son belli başlı mülk sahibiydi, mutlak sahipti. Kölenin hiçbir hakkı yoktu. Aylaklık işsizlik, özgür insanın yetkinliği sayılmaktaydı. El emeği ve köle emeği hor görülmekteydi.

Uzlaşmaz karşıt sınıflarla birlikte köleleri olduğu yerde tutabilmek için zorunlu özgül organlar da kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu, devletin başlangıcıdır. Hukuk, ahlak, din, idealist felsefe, egemen sınıfın hizmetinde rollerini oynarlar ve kendileri de toplumun sınıflara bölünüşünün bir ürünüdür.³⁹ Köle, sömürüyü iliğine kadar hissetmektedir: Emeğinin tümünün efendiye gittiği duygusundadır; gerçekte bunun bir bölümü –gerçekten de en asgarîye indirilmiş bir bölümü- besin olarak kendisine verilmektedir. Ama, kölelerin savaşım biçimleri, ilkel ve gelişmemiş biçimlerdir; zoraki çalışmaya karşı pasif direnme, efendinin mâlikhanesinden kaçma, korsan çeteler kurma, en sonu toplu ayaklanma.⁴⁰ İslâm öncesi dönemde de kölelerin kaçmasından söz edilir. Ancak, korsan çete kurma ve toplu ayaklanma nadir görülen durumlardı. Çünkü Cahiliye Arabı'nın kölesi, efendisinin yanından pek ayrılmaz ve köleler pek toplu vaziyette bir arada bulunmazlardı.

Özetle kölelik ortaçağ ekonomisinin kilit taşıydı.⁴¹ Ortaçağı anlayabilmek için köleliği tüm yönleriyle kavramak, köleliği anlayabilmek için de Ortaçağı tüm yönleriyle kavramak gerekmektedir.

II- Kölelerin Hak ve Hürriyetlerinin Korunduğu Ahlak Çağı

Ortaçağ dünyasının yukarıda konu ettiğimiz katı anlayışları içerisinde toplum yapısını şekillendiren sosyo-kültürel doku, bünyesinde insan haklarının zayıf noktası olan kölelik olgusunu barındırıyordu. Bu yapının kendi dinamikleri dönüşüme izin vermiyor, aksine soy üstünlüğüne dayalı anlayışları daha da güçlendiriyordu. İslâm'ın ortaya koyduğu inkılâp bu toplumsal düzlemde gerçekleşti.

XX. yüzyılda İslâm dünyasındaki genel dinî uyanış hareketleriyle birlikte geleneksel yapıların sorgulandığı ve Hz. Peygamber(a.s)'in sünnetinin de devrimci bir yoruma tabi tutulduğunu görüyoruz. Tarihin bir kesitinin öncesine İslâm ve insanlık dışı uygulamaların olduğu "Cahiliye Toplumu" kesitinin hemen sonrasına, vahiy ve sünnetin hakim olduğu "İslâm Toplumu" konulmakta ve Hz. Muhammed (a.s)'in yirmi üç yıllık daveti sonrasında yepyeni bir toplum kurduğu kabul edilmektedir. Bu anlayışın paralelinde günümüzde de takip edilmesi gereken bir yöntem olarak

³⁹ G. Politzer, *a. g. e.*, s. 358, 359.

⁴⁰ G. Politzer, *a. g. e.*, s. 359.

⁴¹ Ziya Umur, *Roma Hukuku, Umumî Mefhumlar-Hakların Himayesi*, İstanbul, 1967, s. 39, 40.

geçmişe (geleneğe) ait olan her şeyin reddedilmesi ve yepyeni bir toplum kurulması öngörülmektedir. Konuya sosyolojik açıdan yaklaşıldığında ise bir toplumsal yapının yirmi üç yıl gibi kısa bir sürede tamamen değiştirilip yepyeni bir yapının inşasının mümkün olmadığını söylemek gerekecektir. Aileden ekonomiye, boş zamanlardan siyaset kurumuna geniş bir toplumsal ilişkiler ağında tek tek bireyler ve gruplar aracılığıyla gerçekleşen davranış kalıplarının bir anda terk edilip yerine yeni davranış kalıplarının ikamesi ancak sosyal bir mucize olabilir. Elimizdeki bilgilere ve geleneksel âlimlerimizin yaklaşımına- göre bütün bir sosyal mucizeden ziyade bir tedriciliğin olduğunu söylemek daha uygun olur. İslâm öncesi döneme ait olan aile, siyaset, ekonomi vb. kurumlara ait davranış kalıpları kimi tamamen kimi de kısmen kabul edilerek, kimi ise reddedilerek ama bir bütün içinde baktığımızda “değişim ve süreklilik” diyebileceğimiz bir tarzda gelişme göstermiştir.

Kanaatimizce siyer ve sünnetin bu şekilde yorumlanması, gerek on dört yüzyıllık İslâm tarihindeki gelişmeleri anlamak ve gerekse günümüzde karşılaştığımız yeni problemlere cevap verebilmek konusunda bize daha sağlıklı düşünme imkânı verecektir.⁴²

Bu çerçevede kötülük problemiyle ilgili olarak öne sürülen “Bu dünya muhtemel dünyaların en mükemmelidir”⁴³ görüşünü aynı zamanda İslâm’ın toplum anlayışına uygulayarak, bu tasarımın olabilecek toplum projelerinin en insancası, adalet ve hakkaniyete en yakını olacağını ama mükemmel olmayacağını söyleyebiliriz. Bu anlayışı destekleyecek mahiyette de İslâm, kölelik ve çok eşliliği tadil etmekle yetindi ama büsbütün ortadan kaldırmadı. İnsanın mevcut doğasını tamamen göz ardı ederek bunu ilga etmeye çalışmak belki de tam anlamıyla karşılığı olmayacak bir uygulama olarak kalacaktı.⁴⁴

Müslüman insan hakları araştırmacıları köleliğin geçmiş dönemlere ait bir kurum olduğunu ve dolayısıyla bunun geçmişte kaldığını kabul etmektedirler. Bu araştırmacılar, geçmişte bir realite olarak var olduğu dönemlerde bile kölelerin temel insan haklarından yararlanmalarını sağlayan hükümlerin var olduğunu ispata yönelik deliller sunmaktadırlar.⁴⁵

⁴² Vejdi Bilgin, “Cahiliye’den İslâm’a: Değişim ve Süreklilik Bağlamında Sünnet”, *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü, Sempozyum*, Konya, 2008, s. 141, 142.

⁴³ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi*, İstanbul, 1992, s. 149, 150.

⁴⁴ Vejdi Bilgin, *a.g.tebliğ, Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü, Sempozyum*, s. 141.

⁴⁵ Tevhit Ayengin, *a. g. e.*, s. 165.

İslâm dini insanların arasındaki eşitsizliği gidermeyi hedeflemiş ancak bu konuda yumuşak bir geçişi de göz ardı etmemiştir.⁴⁶ Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki insanlık onurunu koruma adına kölelerin haklarıyla ilgili yapılan düzenlemeler hiçbir zaman onları hür kişiler konumuna yükseltmemiştir. Kölelerin köle olarak kaldıkları sürece hür kişilerle eşit olmayan ikincil bir statüde bulundukları Kur'an'da da ifadesini bulmuş bir gerçektir.⁴⁷

Hz. Peygamber'in özel hayatına baktığımızda kölelere yer vermediğini görüyoruz. Bu hususta Zeyd b. Hârise dikkat çekici bir örnektir. Hz. Peygamber onu azat etmiş ve evlat edinmişti.⁴⁸ Bu sebeple ilk Müslümanlar arasında Zeyd b. Hârise'ye "Hz. Muhammed(a.s)'in sevgilisi" denilirdi.⁴⁹ Aynı uygulamayı cariyelere de yapmıştır. Mısır Mukavkısı tarafından kendisine hediye edilen Mariye⁵⁰ dışında hiçbir kadını cariyeye olarak almamış, gazvelerde payına düşenleri(Safi) azat etmiş, bir kısmıyla da evlenmiştir.⁵¹

Bu bilgiler ışığında Müslümanların tarihî metinlerinde yer alan kölelikle ilgili hükümlerinden yola çıkarak, bu realite ile İslâm'ın köleliği onayladığı veya teşvik ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu varsayım üzerine kurulan ikinci bir yargı, "köleliği onaylayan bir dinin mevcut insan hakları normlarının geçmişi ile bağlantısı olmaz." Bu iddiadan çıkarılan sonuç ise "çağdaş insan hakları normları ile İslâm'ın uyum sağlaması mümkün değildir", şeklinde formüle edilmektedir.⁵² Bu yorumlara mukabil Kur'an'ın indiği toplumda var olan ve hakları en fazla ihlal edilen üç gruba yani köle, yetim ve yoksula işaret eden bu ayetlerin devamında yer alan vurgu, daha önce özellikle altını çizdiğimiz hak ve sorumluluk temelli insan hakları anlayışının en güzel örneklerindendir.⁵³ *Ali Şeriatî'nin diliyle* baştan sona Kur'an sınıflaşmaya ve

⁴⁶ Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı*, İstanbul, 2006, s. 29, 30.

⁴⁷ Hamza Aktan, "Hz. Peygamber Döneminde Kölelik Olgusu ve İnsan Özgürlüğüne Kur'anî Yaklaşım, *Atatürk Ün. İFD.*, Erzurum, 2001, s. 62, 63.

⁴⁸ Bkz. İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l Kübra*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1990/1410, III, 30.

⁴⁹ Mes'udî, *a. g. e.*, II, 280.

⁵⁰ İbnu'l Esir, *a. g. e.*, II, 225.

⁵¹ Taberî, İbn Cerir Ebu Cafer, *Tarihu'l Ümem ve'l Müluk*, Beyrut, 1408/1411-1988-1991, II, 216-218; *Safi*: Sözlükte "seçilmiş" manasına gelen safi kelimesi, fıkıhta ganimet bölüştürülmeden önce Rasul-i Ekrem'in seçim hakkına dayalı olarak aldığı payı belirtmek için kullanılır. (Mehmet Boynukalın, "Safi", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 469.)

⁵² Tevhit Ayengin, *a. g. e.*, s. 160, 161.

⁵³ Tevhit Ayengin, *a. g. e.*, s. 167.

dünya düşkünlüğüne karşı çıkararak, yani mahrum ve mustaz'afaların dilinden konuşur ve üstün sınıfa itiraz edip eleştirir.⁵⁴

Köleliğin günümüz insan hakları normlarıyla uyuşmadığını herkes kabul etmektedir. Köleliğin yasal sayıldığı dönemleri bugünün müktesabâtıyla yargılamanın da bir mantığı yoktur. Önceki dönemlerde uluslararası düzeyde kabul gören bu kurumu dikkate alarak önceki dönemin hukuk sistemlerinin yargılanması uygun olmasa da Batılı insan hakları araştırmacılarından bazıları, İslâm hukukunda bu kuruma ait düzenlemelerin varoluşunu, insan haklarıyla ilişkilendirmekte ve İslâm hukukunu bu yönüyle eleştirmektedirler.⁵⁵

Savaşlarda alınan esirlerin durumuna gelince, Müslüman olmayan erkek savaş esirleri, ulü'l emr tarafından köle haline getirilebilir. Fakat bunun için iki şart söz konusudur. Birincisi, esirin esaret anında gayri müslim olmasıdır. İkincisi ise, köle haline gelmesi için devlet reisinin veya yetkili kıldığı makamın köle statüsüne geçirme kararı bulunmasıdır.⁵⁶ Müslüman olan bir esir, esir olduktan sonra Müslüman olmuşsa, bunun öldürülmesi yasaktır, ama köle statüsüne konulması çoğunluğa göre caizdir. Esir edilmeden önce Müslüman olanın ise köle yapılması kesinlikle yasaktır. Ama esir edildikten sonra Müslüman olursa, çoğunluğa göre, "Müslüman köle" sayılır. Bazı şartları yerine getirmekle de hürriyetlerini elde etmiş olur.⁵⁷ İşte bu durumda İslâm medeniyetinin ben-idrakini daha esnek yapan unsurun, özel bir ırk, kabile ya da sosyal grubun seçilmiş ve üstün olduğu inancına dayanmayan İslâm toplumuna nüfuz edebilmenin mümkün olduğunu ortaya koyuyor.⁵⁸

Bir çok Avrupa'lı Hristiyan için bir bilmece olan İslâm'ın bu denli hızlı yayılışında iki temel neden öne sürülmektedir: İslâm dininin kılıçla yayılması ve Hz. Peygamber'in shevî duygularına hitap eden çok eşlilik ve cariyeler konusundaki tutumu.⁵⁹

İslâm esir ve köle hukukunun ilk oluşumunda, Irak ve Şam'ın fethedilmesi, ridde harpleri, isyancılar ve Haricilerle yapılan savaş ve bu savaşlarda alınan esirlerin etkisi de olmuştur.⁶⁰ Kölelik, savaşta esirleri, fidye-i necat ile de kurtarılamıyorsa, toplama kamplarında katledilme yerine nev'i şahsına münhasır bir statü olan kölelik kuru-

⁵⁴ Ali Şeriati, *İslâm ve Sınıfsal Yapı*, Ankara, 2008, s. 27.

⁵⁵ Tevhit Ayengin, *a. g. e.*, s. 164.

⁵⁶ Abdülbaki Gölpınarlı, *Sosyal Açından İslâm Tarihi ve İslâm'ın İlk Devri*, İstanbul, 1980, s. 465.

⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye*, İstanbul, b.t.y., II, 429.

⁵⁸ Ahmet Davutoğlu, "Medeniyetlerin Ben-İdraki", *Divan İlmi Araştırmalar*, İstanbul, 1997, I, 18,19.

⁵⁹ İbrahim Kalın, "Batı'daki İslâm Algısının Tarihine Giriş", *Divan İlmi Araştırmalar*, Sayı: 15, İstanbul, 2003, II, 4.

⁶⁰ Âmir, Abdullatif, *Ahkâmü'l Esrâ ve's Sebâyâ fi'l Hurubi'l İslâmiyye*, Lübnan, 1406/1986, s. 9.

mu oluşturulmuştur.⁶¹ Allah, komutanı ve ordusunu zafere ulaştırınca, müşrik olanların, çocukları esir alınır ve malları ganimet olarak elde edilir. Esir olmayanları da öldürülür. Esirleri de dört durumdan hangisi uygunsa haklarında o şekilde muamele yapılır: 1-Şirklerine devam ederlerse boyunları vurulur. 2- Köle kabul edilir. Köle hükümlerine tâbi olur, satılır veya âzad edilir. 3- Ya fidye alınır, yahut başka esirlerle mübadele edilir. 4- Can güvenliği içinde emin olarak bırakılır, affedilirler.⁶²

Raşit Halifeler Dönemi takip edilen metot yönüyle Hz.Peygamber döneminin devamı olarak değerlendirilebilir. Hz. Ömer azat edilmiş köle Müslümanların da divan defterine kendilerini azat edenlerle birlikte yazılmalarını emretmişti. Ayrıca bunu kabul etmeyip müstakil bir şekilde yazılmak isteyenlerin de istekleri doğrultusunda kaydedilmelerini kararlaştırmıştı.⁶³ Hz. Ömer “fey” kapsamına savaşa ele geçen bölgelerin topraklarını da dahil etmişti. O, bu kararının gerekçelerini şu sözlerle dile getirmişti:

“Eğer biz bu memleketleri halkıyla beraber alıp Müslümanlara taksim edecek olursak, gelecek nesillere bir şey kalmaz; Müslüman ve zimmîler konuşacak insan dahi bulamayacakları gibi, kendi emeği olan iş ve kazançlarından da faydalanamazlar. Arazileri ile birlikte taksim edilen bu insanlara gelince Müslümanlar sağ oldukları müddetçe onları sömürmekte devam ederler. Sonuç olarak bizden sonra gelecek olan çocuklarımız, onların çocuklarını köle olarak kullanmakta devam ederler. İslâm hâkim oldukça, Müslümanların kölesi olurlar. Buna asla razı olamam.”⁶⁴

Kölelerin sosyal hayattaki haklarına gelince, köleler efendilerine tâbidir. Efendilerine ihsanda bulunurken köleleri de dahil edilir. *Ebu Hanîfe* hürriyeti esas aldığından köle için efendiye ihsanda bulunulamayacağını belirtir. Savaş divanında köleye şahıs olarak ihsanda bulunulabileceğini kabul eder. Bu görüş, Hz. Ebubekir’e aittir.⁶⁵ Maktul, katille denk olmasa bile-mesela katil hür, maktul köle ya da katil Müslüman, maktul zimmî veya müste’men olursa- hiçbir ayırım yapılmaksızın yine aynı ceza uygulanır.⁶⁶ Hâkimler herhangi bir şahsa haksız yere yemin veremez, talak, köle âzadı gibi konularda yemin ettiremez. Zina cezası olarak köleye hür kimsenin

⁶¹ Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, İstanbul, 1996, s. 30.

⁶² Mâverdî, Ebu’l Hasen Habib, *el-Ahkâmü’s Sultaniye*, çev. Ali Şafak, İstanbul, 1994, s. 113, 114.

⁶³ Bkz. İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer*, Ankara, 2010, s. 134.

⁶⁴ Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabu’l Harac*, çev. Ali Özek, Beyrut, 1979, s. 227-229.

⁶⁵ Mâverdî, *a.g.e.*, s. 383.

⁶⁶ İbn Teymiye, Muhammed b. Mübarek, *es-Siyasetü’s Şer’iyye*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1999, s. 86.

cezasının yarısı uygulanır. Çünkü noksan sayılır. *İmam Malik*'e göre; kölenin sürgün edilmesi efendisine zarar vereceğinden sürgün edilmez.⁶⁷

Fey mallarının taksiminde köleler savaşmamışlarsa nafakaları efendilerinin ve kendilerinin mallarından temin edilir. Köleler savaşa katılmışlarsa, Hz. Ebubekir bunlara da feyden ve ganimetten hisse vermiştir. Hz. Ömer savaşa katılan kölelere hisse ayırmamıştır. *Şafî* bu konuda Hz. Ömer'in görüşüyle hareket eder, kölelere hisse ayırmaz. Şu kadar var ki efendilere, kölelerinin savaşa katılması sebebiyle fazla mal verilir. Köle harp anında âzad olmuşsa ganimetten ve feyden kendi hissesi ayrı olarak verilir.⁶⁸

Köleyi kasten öldüren hür, kâfiri kasten öldüren Müslüman öldürülür. Hür kimseyi öldüren kölenin, Müslüman öldüren kâfirin öldürülüşü gibi. Bir köle diğer bir köleyi öldürürse, öldürülenin değeri fazla da olsa öldüren de öldürülür. *Ebu Hanife*'ye göre; katil kölenin kıymeti öldürülen kölenin kıymetinden fazla ise öldürülmez. Kölenin diyeti kölenin bedelidir.⁶⁹ El kesme cezası uygulanırken erkek, kadın, hür, köle, Müslüman, kâfir hepsi eşittir. Efendisinin malını çalan kölenin ve babasının malını çalan oğlun elleri kesilmez.⁷⁰ Köle âzat edilmedikçe hâkim(yargıç) olamaz.⁷¹ Kölesini öldüren kişi öldürülür. Bu, köleyi öldürmemek için sıkı bir emirdir.⁷² Eman konusunda kadın, erkek gibi; köle de hür şahıs gibi olup, aralarında fark yoktur.⁷³ Ayrıca kölenin cuma imamı olması caizdir. Sınırlı yetkili zekat memuru olabilir. Ama kölenin idareci tayin edilmesi uygun değildir.⁷⁴

Bu bilgiler ışığında insan hakları bir kişiye nasıl insan gibi muamele edileceğini gösterir ve bir devletin faaliyet çerçevesini belirleyen bir haklar listesi sunar.⁷⁵ Ayrıca insan hakları en geniş anlamda siyasal meşruluğun ölçütüdür. Yönetimler insan haklarını korudukları ölçüde meşrudurlar.⁷⁶

Özetle ahlâk çağı dediğimiz bu çağda Hz. Peygamber ve Raşit Halifeler çağı köleler ya âzat edilmişler ya da insan hak ve hürriyetlerinin gerektirdiği iyi muamele ile karşılaşmışlar, dinî hürriyetleri ve şahsiyet hakları güvence altına alınmıştır.

⁶⁷ Mâverdî, *a. g. e.*, s. 414, 420.

⁶⁸ Mâverdî, *a. g. e.*, s. 247.

⁶⁹ Mâverdî, *a. g. e.*, s. 434-436.

⁷⁰ Mâverdî, *a. g. e.*, s. 427.

⁷¹ Mâverdî, *a. g. e.*, s. 138.

⁷² Mâverdî, *a. g. e.*, s. 232.

⁷³ Mâverdî, *a. g. e.*, s. 277.

⁷⁴ Mâverdî, *a. g. e.*, s. 224.

⁷⁵ J. Donnelly, *Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları*, çev. Mustafa Erdoğan-Levent Korkut, Ankara, 1995, s. 29.

⁷⁶ J. Donnelly, *a. g. e.*, s. 25.

III- Kabileciliğin Yeniden Ortaya Çıkışı ve Köleliğin Dönüşü

Arap toplumunun vazgeçemediği kabilecilik, yeni dönemde Emevi ailesinin bir söylemi olarak gündeme gelmiş ve ardından yönetime egemen olmuştur. Oysa, İslâm dininin ortaçağda inkılap yaparak geri plana attığı soy esasına dayalı mutlak üstünlük anlayışı aradan yüzyıl geçmeden yeniden tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Bu süreç, İslâm dininin getirdiği pek çok ilkenin de dışlanmasına yol açmıştı.

Son dönem Arap düşünürlerinden *Muhammed Âbid Câbirî* Arap siyasî tarihini okumak için şu üç belirleyici unsuru önermektedir ve bunları; kabile, ganimet ve akide(inanç) olarak sıralamaktadır.⁷⁷ *Câbirî* şu tespitlerde bulunmaktadır: “Arap siyasî aklının Cahiliye döneminde esasen kabile ve ganimetle, Hz. Peygamber(a.s.) döneminde ise öncelikle inançla sınırlandığını, Emeviler döneminde kabile, İlk Abbasiler döneminde akîde rolü öne çıkmakla birlikte, fetihler döneminde bu üç belirleyicinin birbiriyle girişik olduğunu söyleyebilirsek de, bu belirleyicilerin anlamının sonraki dönemlerde değişmiş olduğunu söylememiz gerekir.”⁷⁸

Emevîler döneminde ortaya çıkan kabileciliğin tabiatıyla temelinde asabiyet vardı. İslâm öncesi dönemde, aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa “asabe”, bu topluluğun bütün fertlerini birbirine bağlayan ve herhangi bir dış tehlikeye karşı koymak veya saldırıda bulunmak söz konusu olduğunda bütün topluluk üyelerinin harekete geçmesini sağlayan bir birlik ve dayanışma ruhuna da “asabiyet” denilmekteydi. Asabiyet, esas itibarıyla soy (neseb) birliğinden kaynaklandığından, aynı soydan olanlar arasında organik yakınlık arttıkça asabiyet de güçlenir, buna karşılık bu yakınlık aileden başlayarak aşirete, kabileye doğru yayıldıkça asabiyet de zayıflardı. Bu gerçek asabiyet yanında bir de hükûmî veya itibarî asabiyet vardır ki bu kan bağına dayanamayıp herhangi bir akit, antlaşma, kefalet vb. uygulamalarla kurulan asabiyettir. Bu asabiyet kabilevî bir karakter arz etmektedir. Asabiyetin siyasî ve hukukî alanlardaki otorite boşluğunu doldurmak, mal, can ve ırz güvenliğini sağlamak gibi olumlu yönleri yanında aile, aşiret veya kabilenin, yahut benzer bir topluluğun hak ve menfaatlerine tecavüz etmek, onlara karşı şiddete başvurarak üstünlük sağlamak gibi olumsuz ve zararlı yönleri de vardı.⁷⁹ Asabiyet duygusu milliyet duygusundan farklı olarak dar anlamda kabileci bir anlayıştır.

Milliyet duygusunun temel özelliği ise ayırt edici olmasıdır. Yani insanlar başka cinsten ve kültürden kimselerle karşılaştıkları ölçüde bu duygu söz konusudur. Millî hasletlerin bozulması veya kaybolması tehlikesi bu duyguyu büsbütün kam-

⁷⁷ Muhammed Âbid Cabirî, *İslâm’da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, s. 91.

⁷⁸ M.Âbid Câbirî, *a. g. e., s. 98.*

⁷⁹ Mustafa Çağrıncı, *a. g. mad., DİA*, III, 453.

çılar. Nitekim Müslüman Araplarda Müslümanlığın dışında bir Arap milliyetçiliği onların başka kavimlerle iyice karışmaya, anayurtlarından uzaklara yayılmaya başladıkları zamana rastlar. Hz. Ömer gibi İslâm'a yürekten bağlı bir halifenin, Arapları kendi kavmî özelliklerini kaybetmemeleri için dikkatle koruduğu, onlara bu yolda telkinlerde bulunduğu dikkati çekiyor. İslâm ordularının İran ve Türkistan içlerindeki fütuhâtı sırasında alınan esir ve kölelerin büyük bir yekun teşkil etmesi ve Arap şehirlerinde âdeta bir âzatlı köle-mevâlî-milletinin ortaya çıkması, onları ciddî endişeye sevk ediyordu.

Fetihlerin en parlak çağı olan Emevî saltanatı devrinde Arap ve Arap olmayan Müslüman farkı devlet idaresine resmen egemen oldu. Emevî devleti Hz. Peygamber ve Dört Halife devrindeki İslâm devleti yerine bir Müslüman Arap devletinin geçişi manasına geliyordu. Azatlıların Arap asıllılarla kıydıkları nikâh bile geçersiz sayılıyordu. Fakat daha sonraları birbiriyle siyasî mücadeleye giren Arap liderlerinin mevâlîleri kendi saflarında asker olarak kullanmaları Arap olmayanların fiilî durumunu biraz düzeltmiştir.⁸⁰

Emevîler dönemi bilindiği gibi fetihler çağıdır. Fetihlerin artışıyla da savaş esirlerinin sayısı artmıştır. Ancak bununla beraber bu dönemde kölesiz toplum oluşturma projesi rafa kaldırılmış, süreç tersine işlemeye başlamıştır.⁸¹

Konuya Ortaçağ bağlamında baktığımızda insan kitlelerinin iki derin hareketi yerine çok farklı bir halklar haritası ikame ederek dengeyi bozmuştur. Bunlar, önce Germen istilaları, daha sonra da Müslüman fetihleriydi.⁸²

Fetih için askere alınan kabileler, yanlarında erkekler, kadınlar, çocuklar ve köleler olduğu halde, Arap Yarımadasındaki vatanlarından, fethedilen bölgelerde yerleşmek için savaş cephelerine doğru göç ediyorlardı. Yerleştikleri yerler, ya bu maksatla kurulan Kufe, Basra ve Kayravan gibi kentler, ya da Mısır ve Suriye'de olduğu gibi mevcut kentlerin kenarlarındaki karargâhlardı. Daha sonra yerli halkla karıştılar.⁸³

Fetihler sırasında çok sayıda esir ele geçirilmiştir. Bunlar kaynaklarda köle olarak ifade edilmektedir. Vali ve komutanların elinde büyük miktarda köle vardı. Örneğin Musa b. Nusayr'a ne kadar kölesinin olduğu sorulduğunda o "çok" dedi. "1000 tane mi?" diye sordular. O, "Evet, 1000,1000 diye nefesi kesilene kadar saydı." Ardında kimsenin tahmin etmeyeceğini kadar köle bıraktım" dedi.⁸⁴ İbn Abdülhakem "Fütuhu

⁸⁰ Erol Güngör, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, 1993, s. 178-79.

⁸¹ Hamza Aktan, "a. g. m", *Atatürk Ü. İFD.*, XVI, 76.

⁸² Marc Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Melek Fırat, İstanbul, 2007, s. 29.

⁸³ M. Âbid Câbirî, *a. g. e.*, s. 339.

⁸⁴ İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-İmame ve's Siyase* (İbn Kuteybe'ye ait olmamakla birlikte ona nispet edilmektedir.), Beyrut, b. t. y., II, 70.

Mısır ve Ahbaruha" adlı eserinde ve yazarı meçhul "el-İstibsar fi Acaibi'l Emsâr" adlı eserinde 300.000 baş köle ve esir ele geçirildiği rivayet edilmektedir.⁸⁵ Emevîler döneminde geniş fetihler yapıp köle sayısının bu kadar artmasına rağmen köle fiyatları yüksekti. Örneğin bir kölenin veya cariyesinin en az fiyatı 100 dinardı.⁸⁶ Halife Hişam b. Abdülmelik 73.000 dinara Halid b. Abdullah'ın cariyesini satın almıştı.⁸⁷ Emevîler döneminde savaş esirleri gruplar halinde satılmak üzere köle pazarlarına sürülmüşlerdir. Büyük yerleşim bölgelerinde köle pazarları kurulmuştur. Pazarda arzın çok olması, nedeniyle köle fiyatları artık düşmüş, orta halli aileler de hizmetlerinde kullanmak üzere köle satın alabilir olmuşlardır. Böylece kölesiz bir toplum oluşturma bir yana, toplumda kölelerin sayısı günden güne artmaya başlamıştı. Üretim ve hizmet sektörü- giderek köle hizmetine endekslenmiş ve köleler toplumun vazgeçilmez bir parçası haline gelmişti. Emevîler bu zihniyetini köleler bakımından sürdürmek Emevîlerden iktidarı zorla ele geçiren Abbasilerin de işine gelmemişti. Kölelerin varlığı ve giderek çoğalıyor olmaları artık doğal karşılanır olmuştu.⁸⁸

Ancak halifeler cariye olma çocukları kendilerine halef olarak kabul etmiyorlardı. Bunun nedeni hafife almaktan değil, cariye çocuklarının elleriyle devletin yıkılacağını düşündükleri içindir. Diğer bir anlatımla onlara güvenmiyorlardı.⁸⁹ Azatlı köleler (mevâli) İslâm toplumu içinde kendilerini ilmî tetkiklere ve güzel sanatlara hasretmişlerdi. Siyasî başkanlık konusunu tartışmaya başlamışlardı. Fatihlerle gerçekleştirdikleri evlilikler sonucu onlar Arap kanının safiyetine hanel getirdiler ve en sonunda da Arapları, çok çeşitli insan ırkları arasında gözle görülmeyen bir halk unsuru durumuna düşürdüler.⁹⁰

Emevîler Arap olmayanlardan da "mevâli" diye söz etmeye başladılar. Bu dönemde Arap olmayanlar Arapların himayesine ihtiyaç duymamaya başladılar. Emevîlerin mevâliye ikinci sınıf tebaa muamelesi yapması ve ırkî faktörlerin ön plana çıkarılması Araplarla mevâli arasındaki kırılmayı derinleştirdi.⁹¹ Örneğin Emevîler mevâli için şöyle derlerdi: Namazı ancak üç şey keser. Bunlar, eşek, köpek ve mevâli. Mevâlinin

⁸⁵ İbn Abdülhakem, Ebu'l Kasım Abdurrahman, *Fütuhu Mısır ve Ahbaruha*, Leiden, 1920, s. 204; Yazarı Meçhul (Kâtibi Merakeşi), *el-İstibsar fi Acaibi'l Emsar*, thk. Sa'd Zağlul Abdülhamid, b.y.y., 1985, s. 194.

⁸⁶ Ahmed Muhafaza, *a. g. e.*, s. 120, 121.

⁸⁷ Taberî, *a. g. e.*, IV, 221.

⁸⁸ Hamza Aktan, a.g.m., *Atatürk Ün., İFD.*, Sayı: 16, s. 77.

⁸⁹ Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *Cumhuriyet Ün., İFD.*, Sayı:1, Sivas, 2001, s. 277.

⁹⁰ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Ali Zengin, İstanbul, 1995, II, 366.

⁹¹ Smail Yiğit, "Mevâli", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 424, 425.

arkasında namaz kılmaktan imtina ederlerdi. Şayet kılarlarsa bunu “Allah’a olan te-
vazuumuzdan yapıyoruz.” derlerdi.⁹² Mevâli, Emevî devletinin kuruluşundan itiba-
ren İslâm toplumunda geniş bir kesimi oluştıruyordu. Bu genel durum Arap asabi-
yetinin ortaya çıkmasına ve korunmasına tesir ediyordu.⁹³

Mevâli, efendisinin aşiretinin ismini taşırdı. Mevlâ kelimesiyle aşiretle bağına işa-
ret edilirdi ki, bu toplumsal bağ olup kan bağı değildi.⁹⁴ Bu nedenle mevâli ikinci sınıf
vatandaşı.⁹⁵ Mevâli esas itibarıyla iki gruba ayrılıyordu. Birinci grubu köleleştirilen
savaş esirlerinden daha sonra efendileri tarafından serbest bırakılan şahsî âzatlılar;
mevâli’l İslâm, *mevâli’l muvâlât*, *mevâli’t tıbaa* ve *mevâli’l ahd* denilen ikinci grubu ise
fethedilen ülkelerin halkından esir veya köle olmadıkları halde bir Arap ya da Arap
kabilesi vasıtasıyla İslâm’ı kabul ederek onların mevâlisi sayılan yahut kabile anla-
yışına dayalı sosyal yapıda iyi bir yer edinebilmek için güçlü Arap kabilelerinden
biriyle velâ (himaye) akdi yaparak onun himayesine giren gayri Arap Müslümanlar
teşkil ediyordu.⁹⁶

Bu nedenle mevâli yönetime karşı olan her hareketin içinde yer aldı.⁹⁷ Yani bu dö-
nemde mevâli hukuka değil, yönetime başkaldırdı. Hukukî normları uygulamayan
anlayışa başkaldırdılar.

Siyasî ve toplumsal yapının kabilecilik, ardından mevâli(siyasî anlamda) sonra
feodalite ve nihayet burjuvazi şeklinde evrildiği Emevîler dönemi ganimet endişesi-
nin de olduğu bir dönemdir.

Rant ekonomisine dönen Emevî ekonomisi kölecı bir topluma dönüşmüştü.⁹⁸
Artık feodal bir düzen kurulmaya başlanmıştı. Feodal düzen ahlâkî yönden maddi-
yata değil, manevî üstünlük esasına dayanmaktadır. Feodalizmin, ahlâk, değer ölçü-
leri, insanî değerler adına söz konusu ettiklerini insanî değerler olarak ilan etse de,
insanî fazilete dayanan bir ahlâkî sisteme sahip değildir.⁹⁹

⁹² Abdullah Muhammed el-Mısırî, “el-Mevâli Mevkıfu’d Devleti’l Ümeviyyeti Minhüm”, Am-
man, 1988, s. 18.

⁹³ Muhammed Tayyib en-Neccar, *Tarihu’l Âlemi’l İslamî, ed-Devletü’l Ümeviyyeti fi’ş Şark*, Riyad,
1985, s. 149.

⁹⁴ Necdet Hammaş, “Emeviler Döneminde Mevâli ve Zımmîlerin İdarededeki Rolü”, çev. İrfan
Aycan, *AÜİFD.*, Ankara, 1997, XXXVII, 37, 177.

⁹⁵ Bertold Spuler, “The Muslim World”, *The Age of the Caliphs*, çev.(ing.) F.R.C. Bagley, Lei-
den, 1960, s. 40.

⁹⁶ İsmail Yiğit, “Mevâli”, *DİA*, XXIX, 424.

⁹⁷ Kusay el-Hüseyin, *Tecdîdü’d Devleti’l Arabiye Zemeni’l Ümeviyyin*, Lübnan, 1997, s. 307.

⁹⁸ M. Âbid Câbirî, *a. g. e.*, s. 69,70.

⁹⁹ Ali Şeriati, *Kapitalizm*, çev. Yakup Arslan, İstanbul, 1994, s. 39, 40.

IV- Kölelerin Devlet Görevlerinde Yer Aldıkları Dönem

Klasik İslâmî dönemin önemli devletlerinden Abbasilerin kuruluşunun bir ihtilale dayanması, eski düzenden memnun olmayan Arap olmayan milletlerin rahatsızlıklarının ve arayışlarının bir sonucudur. Farklı kültürlerle bütünleşen Abbasiler kökenleri köle olan farklı topluluklara yönetimde önemli görevler verdiler.

Müslüman milletlerin hangi aşamalardan geçerek günümüze geldiklerini, bireysel ve toplumsal haklar ve hürriyetler hususunda hangi noktada olduklarını daha iyi algılayabileceğimiz inancı bu çalışmamızın esasını teşkil etmektedir.

Emevîler yıkılmadan önceki son etkin halife sayılan Hişam b. Abdülmelik'in annesinin ümmü veled olması¹⁰⁰ Abbasi ihtilaline giden süreçte mevâlinin ne kadar etkili olmaya başladığını göstermektedir. Halbuki Emevî hanedanı, saltanatlarının ümmü veled elinde sona ereceğini düşünerek ümmü veled satın almazlardı.¹⁰¹ Hatta mevâlî ile evlilik Emevîlerin son zamanlarında fazlalaşmıştı. Sadece babaların soyları bilinir olmuştu. Kırmalar(melez) ortaya çıkmıştı.¹⁰² Artık ortaçağ Müslüman toplumunda devamlı değişimler yaşanıyordu.¹⁰³

Abbasiler döneminde mevâlinin artık yönetimin hemen her kademesinde özellikle Türklerin ise askerî alanda önemli görevler üstlendikleri bir gerçektir. Abbasilerin hemen hemen hepsinin cariyelerden doğma olduklarını da unutmamalıyız.¹⁰⁴

Sosyal hayatta ise Emevîlerden de devralınan büyük köle varlığı feodal bir yapının oluşmasına neden olmuştur. Feodal yapı esas itibarıyla toprağa dayalı bir sistem olduğundan¹⁰⁵ bu dönemde tarıma elverişli bölgelerde-özellikle Sevâd bölgesi-toprak ağalığının geliştiğini söyleyebiliriz. Bu yeni duruma alışamayan ve özellikle bataklık ıslahında çalıştırılan siyahî köleler Basra bölgesinde ayaklandılar. Ayaklanma kısa

¹⁰⁰ *Ümmü Veled*: Bu terim efendisinden çocuk doğuran cariye için kullanılır. Efendisinin ölümünden sonra bu cariye başka bir işleme gerek olmaksızın hürriyetini elde eder. Doğan çocuk hür sayılır, onunla baba arasında bir nesep bağı kurulur ve her bakımdan normal evlilikten doğan çocukların konumuna sahip olur.(M.Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 243.)

¹⁰¹ İbn Abdirabbih, Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed, İbrahim el-Iybârî, Kahire, 1965, VI, 131;İbnu'l Esir, Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvahid, eş-Şeybânî, *el-Kamil fi't Tarih*, Beyrut, 1965, VI, 148.

¹⁰² Mahmud Mikdad, *a. g. e.*, s. 202

¹⁰³ Fazlurrahman, *İslâm ve Çağdaşlık Fikrî Bir Geleneğin Değişimi*, çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara, 1999, s. 81.

¹⁰⁴ Bu konuda geniş bilgi için *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik Abbasilerin İlk Yüzyılı* isimli çalışmamıza bakınız.

¹⁰⁵ Ali Şeriati, *Kapitalizm*, s. 36.

sürede Fırat havzasına da yayıldı. Ayaklanma güçlüğüle bastırılabilirdi.¹⁰⁶ Abbasiler döneminde takip edilen mevâli siyasetinin onların ideolojileri ile ilgili olduğunu göz ardı etmemeliyiz.¹⁰⁷

VIII. ve IX. yüzyıllarda Abbasi Halifeliği'nin birliğinin yıkıldığı görüldüyse de, kalıntılarının içinden çıkmış çeşitli devletler varlıklarını sürdürdüler.¹⁰⁸

Değerlendirme Ve Sonuç

Başlangıcı insanlık tarihinin erken dönemlerine kadar ulaşan temel insan hakları konusu gerek ülkemiz, gerekse milletlerarası kamuoyunda en çok tartışılan ve gündem oluşturan konuların başında yer almaktadır.¹⁰⁹ Biz de bu nedenle böyle bir konu seçtik. Bilindiği üzere İslâm inancında insan hakları kul hakkı olarak değerlendirilir¹¹⁰ ve üzerinde önemle durulur. Temel insan hakları bir bütün kabul edildiği için, aralarında herhangi bir ayırım yapmak söz konusu değildir. Bu sebeple insan haklarından bir kısmını kabul etmek, bir kısmını ise reddetmek mümkün olmaz. Benzer şekilde kimi şahıs ve zümrelerin haklarını kabul ederken, kimileri için reddetmek de tutarsız bir davranıştır. Çünkü böyle bir anlayış evrensel insan haklarının tabiatına aykırıdır.¹¹¹

Günümüze kadar varlığı ve etkinliği devam eden başlıca hukuk sistemleri, felsefî ve dinî ekoller genel anlamda insanın dokunulmaz, vazgeçilmez hak ve hürriyetlere sahip olduğu noktasında görüş birliği içerisindedirler.¹¹²

Batılı bazı yazar ve düşünürlerin zihinlerindeki İslâm algısı daha çok emperyalist, şiddet ve saldırganlık içeren, hoşgörüsüzlük kavram ve söylemleri üzerine oturmaktadır. Bu noktadan hareketle İslâm tarihi'nin gerçekte fetihler ve yeniden fetihler tarihi olduğu sonucuna varmaktadırlar.¹¹³ Oysa ki fetihler İslâm'ın yayılmasının önündeki engelleri kaldırmıştır. Esas eleştirilmesi gereken husus yönetimlerin fetihlerden sonra yeni bölgelerin sistemle bütünleşmesini sağlamada ortaya çıkan sıkıntıları hukukun içinde kalarak çözme iradesini gösterememeleridir.

¹⁰⁶ Mahmud Mikdad, *a. g. e.*, s. 286.

¹⁰⁷ M. Âbid Cabirî, *a. g. e.*, s. 286.

¹⁰⁸ March Bloch, *a. g. e.*, s. 36.

¹⁰⁹ Adem Apak, "Temel Hak ve Özgürlükler ve Nebvî Mesajın Temel Hak ve Özgürlüklere Bakışı", *Nebevî Mesajın Evrenselliği, Siret Sempozyumu*, Konya, s. 80.

¹¹⁰ Adem Apak, *a. g. e.*, *Siret Sempozyumu*, s. 87.

¹¹¹ Hamit Ersoy, "İnsan Hakkı Olarak Din Özgürlüğü; Engeller ve Çıkış Yolu, *Yeni Türkiye*, Sayı:22, Ankara, 1998, s. 742.

¹¹² Şükrü Karatepe, "İnsan Haklarının İlahî Temelleri", *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları*, Ankara, 1996, s. 109.

¹¹³ Ayrıntılı bilgi için bakınız. İbrahim Kalın, "a.g.m., *Divan İlmi Araştırmalar*, Sayı: 15, s. 34.

Kölelik, günümüz insanına izah edilmesi güç bir konudur. Zira uygulanış biçimi ve günümüz insanının savaş ortamlarını ve savaş sonrası oluşan durumları bilmediği ve algılamakta zorlandığı dikkate alındığında insan hakları noktasından meseleyi açıklamak daha da zor olmaktadır. Ancak ne var ki dönemin şartları ve imkânları bunu zorunlu kılmıştı.

Çağımızın yeniden ihya etmeye çalıştığı “insan hakları” ve “hürriyet” kavramları çerçevesinde İslâm’ın ilk yüzyıllarını ele almaya çalıştık. Kölelikten feodal düzene evrilen bir süreçte İslâm tarihi’nin söz konusu dönemlerini ele almaya gayret ettik. Meseleye bakış ve ele alış biçimi itibariyle esasen insan haklarının hem zihniyet hem de bir ahlâk sorunu olduğunu ortaya koymaya çalıştık.